

"ÇOK" KELİMESİNİN KÖKENİ ÜZERİNE

DR. AYSU ATA

Kelimeler, konuluş (temel) anlamı ne olursa olsun yıllar boyunca kullanılışın kattığı anlamla çeşitlenirler. Dile zenginlik kazandıran bu özelliğin sıkça rastlandığı Türkçede, "kötü, fena" anlamlarının yanı sıra "pek, çok" karşılığında da kullanılan **yavlak** (<yablak) ve **ayıg** (<añıg) kelimeleri buna örnek teşkil edecek niteliktedir. Ayrıca **yavlak** kelimesi ile aynı köke dayandırılan **yavuz** kelimesi de başlangıçta "kötü, fena" anlamlarındayken daha sonra anlam iyileşmesine uğrayarak "yiğit, mert, çalışkan, becerikli" anlamlarını kazanmıştır.

Aşağıdaki örneklerde **ayıg** ve **yavlak** "kötü, fena" anlamlarında kullanılmıştır.

... tög (ü) lt (ü)n yazı koon (a) yın tis (e)r türük bod (u)n öls(i)k(i)g (a)nta (a)ñ(ı)g kişi (a)ñça boşgurur (e)rm(i)ş ır(a)k (e)rs(e)r y(a)bl(a)k (a)gı birür y(a)guk (e)rs(e)r (e)dgü (a)gı birür...

"Tögültün ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Orada kötü (niyetli) kimseler şöyle akıl verirler imiş: "(Çinliler bir halk) uzak(ta) yaşıyor ise kötü hediyeler verir, yakın(da) yaşıyor ise iyi hediyeler verir"..."

(Orhon Yazıtları, KT G7¹)

Ol kar kamuğ kışın iner
Aşlık tariğ anın öner
Yavlak yağı mende tınar
Sen keliben tepreşür

"Bütün kar kışın iner, yemeklik buğday onunla biter, yavuz düşman bende dinlenir sen gelince tepreşür"

(Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi²)

bu dünya kıtırğa inanma ayıg
inançsız turur kör kıılınçı yayıg

1 T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s.4.

2 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çeviren: B. Atalay, Ankara 1985, s. 204

"Bu kötü dünya saadetine pek güvenme, onun tabiatı dönektir, ona inanılmaz." (*Kutadgu Bilig* 5175³)

... ayıĝ ajun-ta bulu-l(a)r bilmetin öçmekig kin amranmağ-ğa bodulmağ-tın öngi üdrüldükte bulu-l(a)r ol bilip öçmekig.

"...kötü varlık biçiminde bilmeden sönmeyi bulurlar, sonra ihtirasa buluştuktan ayrıldıklarında o bilip sönmeyi bulurlar." (*Üç İtigsizler*, 125a/13⁴)

"çok, pek" anlamlarında **ayıg** ve **yavlak** kelimelerinin kullanılmasına ise şu örnekleri verebiliriz:

Üküş bilge kişi-ler inçä tidilär, ol közsüz kişi ay(t)ĝ bilgä titir, anga ay(t)(t)ng.

"Pek çok bilge kişi öylece dedi, o gözleri görmeyen kişi çok bilgedir, ona söyleyin." (*Kalyanamkara ve Papamkara LXXIV*⁵)

... bir niçe qarındaşlar gördüm va'z-ı 'ilm içinde rāĝıb erdiler ve ança yavlağ tälüb erdiler... (*Behcetü'l-Hada'ik* 3/6)

... bir ança halğ birle kimige kirdük, bir teñiz kırağında halāyık bar erdi yawlağ yolsuz kāfir .. (*Kıtas-ı Rabgûzî*, 36v16⁶)

İki ortağ var idi, birisi yavlağ, zârek ve bilge ve birisi bön ve ĝāfil idi. (*Kelile ve Dimme*, 55⁷)

yavlak ve **ayıg**'daki bu anlam değişikliğine diğer bir deyişle anlam kaymasına paralel bir gelişme izleyen başka bir kelimemiz de **çok**'tur. **çok**, bu gün çağdaş Türk lehçelerinden sadece Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde (**çoğ**) kullanılmakta olup bunun dışındaki Türkçelerde ise bu sözün yerine *Divanü Lugatü't-Türk*'te de yerini almış olan **köp** kullanılmaktadır.

çok'un genel Türk dili içerisinde kullanımının sadece iki lehçe ile sınırlı olması onun başka dillerden alıntı bir kelime olduğu ihtimalini doğurmuştur. Bu nedenle de bu kelime üzerinde şimdiye kadar herhangi bir şey yazılmamıştır. Ancak Türkoloji ile ilgili pek çok hususta olduğu gibi bu konuda da *Divanü Lûgatü't-Türk* anahtar görevini üstlenmiştir. **çok** kelimesi, *Divan*'da⁸ **çok er** tamlamasında, Oğuzca ibaresi ile "kötü, fena" anlamlarında verilmiştir. Yapmış olduğumuz araştırmamızda kelimenin bu anlamı başka hiçbir metin ve sözlükte bulunamamıştır. Yalnız, *Mukaddimetü'l-Edeb*'de⁹ geçen **çoğla-** "kötü

3 R.R. Arat, *Kutadgu Bilig I: Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 516.

4 F.S. Barutçu, *Üç İtigsizler*, Ankara 1990, s. 54.

5 S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri: VIII. Yüzyıldan XVIII Kadar Yazı Dili*, Ankara 1977, s. 42.

6 A. Ata Kıtas-ı Rabgûzî (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara 1995, s.50.

7 *Tarama Sözlüğü- IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 212/6, Ankara 1972, s. 4403.

8 *Divanü Lûgatü't-Türk Tercümesi III*, Çeviren: B. Atalay, Ankara 1986, s. 130-2.

9 N. Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara 1988, s. 112.

söylemek", **çoğlaş-** "sövüşmek, ağız kavgası yapmak", **çoğu** "kötü söz, bağırışma" kelimelerini *Divan*'daki anlamıyla geçen **çok** kelimesine bağlayabiliriz.

çok, *Divanü Lûgati't-Türk*'le aynı dönemin ve sahanın eseri olan *Kutadgu Bilig*'de¹⁰ ise şu şekilde geçmektedir.

hazine nerek köp er at çok kerek
begi bay kereksiz budun toğ kerek (3031)

"Hazine neye gerek, çok asker lazım; beyin zenginliğine lüzum yok, halk tok olmalıdır."

Yukarıdaki beyitten de anlaşılacağı üzere **çok**, burada kelimenin bugün Türkiye Türkçesindeki kullanılış anlamı ile geçmiştir. Kelime, bu anlamı ile Türk dilinin farklı dönem ve sahalarna ait eserlerinde ise şu şekilde geçmektedir:

*Çok işigüne yüz urur illā ki mahrām döner
Yine kapuñda bulur hürmeti miñmān-ı kerem
(Şeyhi¹¹)
Sa'adet birle çok yıllar selāmet olsun ol mañdüm
Kim anuñ zātıdur işbu mübārek menzile bānī
(Mecmū'atü'n-Nezā'ir, VI-10¹²)*

*Çok tağlar dere depe kiçdi. Günlerde bir gün Düzmürd Ğal'asına geldi.
(Dede Korkut, D202/9¹³)*

Ayrıca **çok**'un pekiştirme sıfatı olarak "çok, pek" anlamları ile kullanıldığına ise şu örnekleri verebiliriz:

*atamuzdur koca çok ya'küb-ı pīr
ol du'ācidur size iy şāh-gīr (Kıssa-i Yūsuf, 1255¹⁴)*

... eger vekil ol nesneyi kıymetine alsa ya az eksüğe şatsa revā olur ve ol ve ol nesne vekil kılanuñ olur. Ve eger kıymetinden çok artuga almuş olsa vekil

10 R.R. Arat, *Kutadgu Bilig I: Metin*, Ankara, 1979, s. 312.

11 A.N. Tarlan, *Şeyhi Divanı Tarama Sözlüğü ve Nüsha Farkları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul 1942, s. 29.

12 M. Canpolat, *Mecmū'atü'n-Nezā'ir*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 500, Ankara, 1995, s. 31.

13 M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı I: Giriş-Metin-Faksimile*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 169, Ankara 1958, s. 199.

14 L. Karahan, *Kıssa-i Yūsuf*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 564, Ankara 1994, s. 242.

15 M. Akkuş, *Kitab-ı Gunya*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 592, Ankara 1995, s. 380, 140a3.

olsa, vekil kılanuñ olmaz. (Kitab-ı Gunya, 140a.3¹⁵)

*Niķābıñgdın çih ey dil-ber cemāliñ āşkār it
Küneş çoh issiliğ eyler anıñ vakt-i zevālidir (Kişverî 93/4¹⁶)*

Divanü Lûgati't Türk'te "kötü, fena" anlamlarında verilen **çok**' un aynı yıllarda yazılan *Kutadgu Bilig*'de bu günkü anlamında kullanılması ve Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinde bu anlamı ile yer alması ilgi çekicidir. Tıpkı **ayıg** ve **yavlak** kelimelerinde olduğu gibi. Türkçede kötü, değersiz kavramıyla bir nesnenin bol bulunması arasında ilgi kurulduğu görülmektedir. **çok** kelimesinin aynı anlam değişikliğine uğradığı anlaşılıyor. Öteki lehçelerde kullanılmamasının bu anlam değişikliği ilgili olduğunu sanıyorum. Bu gelişme, başka lehçelerde olmamış ve unutulmuş olsa gerektir.

16 J. Talân Demirci, *Kişverî Divanı*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1994, s. 78.